

Religieus Euroscepticisme

Frank Hurdeman

Departement Sociale wetenschappen, Universiteit Utrecht

Dr. Janine de Bruijn

Dr. Eva Jaspers

14 juni 2021

Voorwoord

Op 16 september 2020 hield Ursula von der Leyen een toespraak als voorzitter van de Europese Commissie over haar visie op Europa. Ze richtte haar pijlen in deze toespraak op de toekomst van de Europese Unie. Von der Leyen ziet een unie van unieke kansen om veranderingen door te voeren en weerbaar te zijn voor wat nog gaat komen.

“Dit is onze kans om de veranderingen zelf vorm te geven, in plaats van deze te ondergaan door een ramp of door een dictaat van anderen. Om hier sterker uit te komen, moeten we kansen scheppen voor de wereld van morgen, en niet alleen noodplannen maken voor de wereld vandaag. Het is nu tijd om aan de slag te gaan.” - Ursula von der Leyen

De Europese Unie heeft de afgelopen jaren veel obstakels weten te overwinnen, maar ook gebreken getoond. De Eurocrisis en de Brexit hebben hun littekens achtergelaten op het Europese continent. Des te belangrijker lijkt het geworden om als Unie in te zetten op een gezamenlijke en duurzame toekomst. Het scepticisme over de Europese Unie is niet nieuw, maar lijkt wel een steeds prominentere rol te spelen. Landen als Duitsland, Frankrijk, Italië en Nederland zijn van oudsher pro-Europees, maar ook bij deze landen zien we de laatste decennia een toename van negatieve sentimenten. Dit scepticisme is onderwerp van dit onderzoek. Waar komt het vandaan? En welke factoren spelen een rol? Wat is de invloed van religie in een gesecculariseerd Europa? Tijdens mijn zoektocht is mij duidelijk geworden dat het een ongelooflijk complex vraagstuk is; geen kwestie van zwart of wit.

Ik wil graag Leonard van 't Hul bedanken voor de prettige *brainstormsessies* en Janine de Bruijn danken voor de hulp bij de laatste loodjes.

Ik wens u veel leesplezier.

Frank Huurdeman.

Samenvatting

Euroscepticisme is het gevoel van twijfel over of ongeloof in de Europese Unie. De verklaringen over waar euroscepticisme vandaan komt lopen uiteen. De economische context, het politieke wereldbeeld en de culturele context spelen hierin allemaal een rol. Een onderdeel van de culturele context, religie, is nog relatief onbekend terrein. Om te onderzoeken welke rol religie speelt bij de mate van euroscepticisme is er gebruik gemaakt van de European Value Study 2017. Respondenten uit Duitsland, Frankrijk, Italië en Nederland hebben vragen ingevuld over hun religieuze- en levensbeschouwelijke overtuigingen en hoe ze tegen Europese uitbreiding aankijken. De resultaten laten zien dat bij protestanten het effect van religie op hun kijk op Europa significant is. Zij zijn minder eurosceptisch dan katholieken of atheïsten. Het lijkt erop dat in seculier Europa religie nog steeds een rol speelt bij de mate van euroscepticisme. Maar er is meer onderzoek nodig om deze resultaten te bevestigen.

Sleutelwoorden: euroscepticisme, religie, individualisme, collectivisme, autoriteit, opleiding, nationale identiteit, institutioneel wantrouwen

Inhoudsopgave

Voorwoord	0
Samenvatting	1
Inhoudsopgave	2
Aanleiding	3
Theoretisch kader	7
Euroscepticisme	7
Religie als cultuur	8
Individualisme, autoriteit en religieuze denkbeelden.....	9
Culturele afstand	12
Geloofsovertuiging en mate van euroscepticisme.....	13
Databeschrijving	14
Data	14
Methode	16
Analyse	18
Resultaten	19
Conclusie en discussie	23
Literatuurlijst	27

Aanleiding

Op 25 april 2019 stemde de Tweede Kamer in met een motie over het schrappen van de regel ‘een steeds hechter verbond’ uit één van de Europese verdragen. Met 105 Kamerleden die vóór deze motie stemden lijkt het vertrouwen in de fundamentele ideologie van de Europese Unie (EU) geschiedenis (Europa Nu, 2019). Onder de Nederlandse bevolking lijkt sinds 2016 het vertrouwen in de Europese Unie als uniek partnerschap van 27 landen verrassend genoeg weer te groeien (CBS, 2019a). Toch gaf in 2018 nog steeds maar ongeveer 40 procent van de Nederlanders aan daadwerkelijk vertrouwen te hebben in de EU. Dit betekent dat slechts 4 op de 10 Nederlanders vertrouwen heeft in de EU. Een groot aandeel Nederlanders twijfelt dus over de EU of ziet geen heil in verdere Europese eenwording en/of uitbreiding, ondanks de stijging van vertrouwen van de afgelopen jaren. Het fenomeen van dalend vertrouwen in de EU wordt sinds een aantal decennia onderzocht onder de noemer ‘euroscepticisme’. Sceptis staat voor een houding van twijfel of ongelooft. Met euroscepticisme wordt dus geduid op één kant van het continue spectrum van houdingen tegenover de EU, namelijk de negatieve houding tegenover (meer) Europese integratie, het Europees beleid, de Europese instituten en/of de Europese principes (Hooghe, & Marks, 2007). In januari 2019 bleek zelfs dat bijna 1 op de 5 Nederlanders erin gelooft dat Nederland beter af is met terugtrekking uit de EU, en voorstander van een Nexit is (Kanne & Kranenburg, 2019).

Sinds het begin van het Europese project zijn Duitsland, Frankrijk, Italië en Nederland deelnemers geweest, en hierdoor profiteren deze landen al lang van de economische voordelen die 's werelds meest geïntegreerde economische markt biedt (Buonanno & Nugent, 2021). Sinds de oprichting lijkt de Europese Commissie ambitieus toe te werken naar meer integratie en meer samenwerking tussen de lidstaten, zoals een steeds verder geïntegreerde economische markt, het toenemende aantal lidstaten, maar ook de meer recente ambitieuze *Green Deal* en het Covid-19 herstelfonds (Europese Commissie, 2020a). Toch laat een studie van Nijmeegse sociologen zien dat Nederlanders op de lange termijn, tussen 1992 en 2008, eurosceptischer zijn geworden, en dat slechts een kleine minderheid minder eurosceptisch werd (Lubbers & Jaspers, 2011). Hoewel deze cijfers sterk per land verschillen, lijkt dit beeld terug te komen in de meeste EU-landen. Het aantal mensen dat geen of minder vertrouwen in de EU heeft is gegroeid (Europese Commissie, 2020b).

Ook bij de Europese verkiezingen van 2019 zagen we dit euroscepticisme terug. De Europese fracties *The Europe of Nations and Freedom* en *The Europe of Freedom and Direct Democracy* zijn sterk gegroeid. Deze fracties bestaan uit nationalistische en populistische

partijen, zoals de Brexit fractie van Nigel Farage (Elshout & Peeperkorn, 2019). Een ander recent voorbeeld van toegenomen Europese scepsis is de Brexit (Vasilopoulou, 2016). Naast een eurosceptisch Verenigd Koninkrijk hebben we ook te maken met de houding van andere lidstaten, zoals Polen en Hongarije. In deze landen ziet de regering en een groot deel van de bevolking de EU als een elitegroep die Europa dicteert. Hierdoor staan zij sceptisch tegenover Europese integratie (Csehi & Zgut, 2021). Duitsland, Frankrijk, Italië en Nederland zijn niet zo eurosceptisch in de politiek als de eerdergenoemde voorbeelden. Toch zien we bij deze landen ook dat eurosceptische politieke partijen groeiende zijn. In Duitsland is in de recente jaren de eurosceptische partij “*Alternative für Deutschland*” opgekomen (Lees, 2018). De uitdager van de huidige Franse president Macron komt uit de populistische eurosceptische partij “*Front National*” (Ivaldi, 2018). Italië kende tussen 2018 en 2021 een regering waar het eurosceptische “*MoVimento 5 Stelle*” onderdeel van was, en in Nederland hebben we de “Partij voor de Vrijheid” die sinds de bankencrisis van 2008 voor een Nexit is (Pirro & van Kessel, 2018).

Tot de jaren ‘90 werd het euroscepticisme veelal gezien als gevolg van monetaire inflatie, toegenomen werkloosheid en afnemende economische groei. Dit is veranderd sinds de Europese integratie zich naast economische integratie ook is gaan richten op politieke en culturele integratie (Eichenberg & Dalton, 1993). In de wetenschappelijke literatuur zien we verschillende ideeën over waar het euroscepticisme van nu vandaan komt. Als eerste is er de economische benadering, waarbij euroscepticisme verklaard wordt vanuit het idee dat als men minder economisch profijt voelt van de EU men eurosceptischer is (Gabel, 1998a; Gabel 1998b). Ten tweede is er de politieke benadering, waarbij men minder institutioneel vertrouwen en politieke affiniteit koppelt aan meer euroscepticisme (Anderson 1998; McLaren, 2007). Ten derde onderzoekt men euroscepticisme vanuit de culturele benadering, waarbij de culturele attitudes en verschillende identiteiten als verklarende factoren worden bekeken (Abts et al, 2009). Binnen de culturele benadering is er onderzoek gedaan naar religieuze intolerantie, hoe tolerant men is met betrekking tot andere religies, maar ook naar de nationale identiteit (Hobolt et al, 2011; McLaren, 2002). Deze thesis verschilt daarin fundamenteel van de voorgaande onderzoeken omdat het zich specifiek richt op de culturele benadering en daarbinnen de religieuze factor combineert met identiteit.

Verschillende religies hebben duidelijk verschillende ideeën over hoe de samenleving het best kan worden ingericht. Dat zien we ook terug in de politiek. Kijk bijvoorbeeld naar de Verenigde Staten van Amerika waar overwegend het protestantisme, binnen zowel de Democratische- als Republikeinse partij, de basis is voor verschillende sociale bewegingen.

Bekende voorbeelden zijn de Afro-Amerikaanse burgerrechtenbeweging en de anti-abortus beweging (Morris, 1984), Israël waar de politiek en het jodendom sterk zijn verweven (Fox & Rynhold, 2008), en Polen waar het debat over abortus gedomineerd wordt door de Poolse katholieke kerk (Ramet, 2006). Hobolt et al, (2011) stellen dat religieuze gevoelens politiek gezien steeds relevanter zijn geworden. Dit komt doordat culturele verschillen in toenemende mate zijn gepolitiseerd. We zien bijvoorbeeld dat debatten over multiculturalisme al snel overgaan in debatten over de dreiging van de Islam. De kerkelijke geschiedenis is vaak een verklaring voor individuele beschrijvingen, maar de universele verklaring voor de invloed van religie op politieke voorkeur is nog onbekend terrein (Froese & Bader, 2008). Ondanks een gesecculariseerd modern Europa, laten verschillende studies zien dat religie een terugkeer maakt met betrekking tot de invloed op sociale en politieke vraagstukken (Halman & Draulans, 2006; Boomgaarden & Freire, 2009). Voorbeelden hiervan kunnen gevonden worden in de groeiende polarisatie tussen christenen en moslims in Europese politiek, en in het feit dat religieuze achtergrond een sterke determinant is voor je politieke partij voorkeur (Klausen, 2006; van der Brug et al., 2009; Norris & Inglehart, 2004). Religie lijkt dus ondanks de secularisatie op het Europese continent opnieuw of nog steeds een rol te spelen bij politieke en sociale voorkeuren. Dit onderzoek gaat in op de relatie tussen religie en euroscepticisme, en hoe deze verschilt per religieuze en levensbeschouwelijke denominatie.

Al sinds het midden van de jaren '80 wordt de term euroscepticisme gebruikt en heeft het een vlucht genomen als relevant onderzoeksonderwerp, helemaal sinds het verdrag van Maastricht in 1990 (Brack & Startin, 2015). De Europese Unie is sinds dit laatstgenoemde verdrag steeds meer gericht op ook politieke integratie, en met de intrede van de *EU Cultural policy* ook op de gezamenlijke Europese identiteit (Sassatelli, 2002). Het Europese project is ooit gestart om via economische integratie een aantal politieke doelen te behalen, met als voornaamste doel het voorkomen van nieuwe oorlogen op het continent (Buonanno & Nugent, 2021). Eén van de werkzame mechanismen om dit te bewerkstelligen is te beschrijven vanuit Allport's contact theorie (Allport, 1954). In het kort stelt deze theorie dat vooroordelen over de andere groep afnemen naarmate er meer contact is. Op Europees niveau komt dat neer op: meer integratie, meer met elkaar in gesprek, meer onderling vertrouwen en daardoor het voorkomen van nieuwe oorlogen op het Europees continent. Ondanks dat er in de afgelopen decennia meer contact heeft plaatsgevonden dan ooit tevoren, lijkt het euroscepticisme toch terrein te winnen. De groei van euroscepticisme, onder andere in de Europese politiek, kan de Europese integratie in gevaar brengen. Om te kunnen anticiperen op euroscepticisme is het van belang om de oorsprong te achterhalen. Veel genoemde determinanten zoals opleidingsniveau

en economische profijt, zijn determinanten waar met beleid op ingespeeld kan worden. De factoren vanuit ideologisch perspectief, waaronder religie, zijn een stuk lastiger om grip op te krijgen. We weten dat er de afgelopen decennia grote veranderingen hebben plaatsgevonden met betrekking tot religie. Denk maar aan hoe het voorheen sterk verzuilde Nederland sinds de jaren zestig in een relatief hoog tempo ontzuild en geseclariseerd is (CBS, 2019b). Het is belangrijk om te kijken of religie, ondanks de grote religieuze veranderingen, relevant is met betrekking tot euroscepticisme. Zo wordt het beeld dat we hebben over euroscepticisme, en waar het vandaan komt weer een stukje completer. Hoe meer we weten over euroscepticisme, hoe beter het beleid erop gemaakt kan worden.

In het afgelopen decennium hebben veel grote gebeurtenissen plaatsgevonden die hun weerslag hebben gehad op de attitudes van Europeanen ten aanzien van de Europese integratie. In 2008 heeft de Europese Unie te maken gehad met een bankencrisis, die uitmondde in de eurocrisis (Hall, 2012). Daarnaast is het debat rondom vluchtelingen sinds 2015 opgelaaid onder het gewicht van de toenemende vluchtelingenstroom (Hampshire, 2015). Veel onderzoek naar de rol van religie is uitgevoerd vóór de eurocrisis en de vluchtelingencrisis. Dit onderzoek gebruikt data die verzameld is ná deze crises, en kan daardoor een actueler beeld geven.

Religieuze- en levensbeschouwelijke overtuigingen spelen substantieel en consistent een rol bij de politieke overwegingen die mensen maken. Ook zien we dat euroscepticisme een steeds vastere aanwezigheid is in de Europese politiek. Veel onderzoek is gedaan naar de oorzaken van dit euroscepticisme, maar de utilitaire en politieke benaderingen kunnen maar een deel verklaren. Daarom is het van belang om ook te kijken naar de rol die religieuze- en levensbeschouwelijke overtuigingen spelen. Dit zal gedaan worden door antwoord te geven op de volgende vraag: “Welke rol spelen religieuze en levensbeschouwelijke overtuigingen bij de mate van euroscepticisme in Duitsland, Frankrijk, Italië en Nederland?”

Het onderzoek onderscheid vier verschillende religieuze- en levensbeschouwelijke overtuigingen. Doordat Europa een lange gedeelde christelijke geschiedenis heeft, bekijken we de rol van het katholicisme en het protestantisme. Hierbij is vooral de rol die autoriteit speelt interessant. Verder is de groep met een islamitische overtuiging interessant, omdat deze én geen lange Europese geschiedenis kent én niet vaak onderzocht is. Deze groep is groeiende binnen de EU, mede door gestimuleerde migratie en de focus op de multiculturele samenleving. De vierde groep bestaat uit personen zonder religieuze overtuiging.

Theoretisch kader

Eurocepticisme

Het Europese project is opgericht om landen meer onderling afhankelijk te maken en hiermee de rust te behouden op het continent (Van Middelaar, 2013, p. 236). Dit idee is door de lidstaten (op het moment 27) omarmd. Allemaal hebben de lidstaten een deel van hun autonomie ingeleverd. Het overdragen van voorheen landelijke competenties naar de Europese Unie, bijvoorbeeld het monetair beleid, is onderdeel van de economische, politieke en culturele integratie (Philpott, 2003). Deze machtsoverdracht brengt ook een vorm van publiek onbehagen met zich mee. In de hedendaagse taal wordt vrijwel elke vorm van twijfel over Europa, en de Europese integratie, geschaard onder de term eurocepticisme.

In de wetenschappelijke literatuur zien we een grote diversiteit aan concepten en definities van eurocepticisme. Zo maken de Nijmeegse sociologen Lubbers en Scheepers (2005) onderscheid tussen instrumenteel eurocepticisme en politiek eurocepticisme. Hierbij is het instrumentele eurocepticisme gericht op de mate van scepsis die mensen hebben ten aanzien van het profijt dat ze hebben van de EU. Het gaat dan vaak om de financiële kosten en inkomsten wat betreft het Europese financiële herverdelingsbeleid. Politiek eurocepticisme richt zich daarentegen veel meer op de overtuigingen van mensen over de politieke macht die Brussel heeft en hoe competent ze daarin zijn. Deze vorm van eurocepticisme richt zich niet zo zeer tegen integratie maar meer op het democratische proces. Het laatstgenoemde heeft veel overlap met de hypothese van Max Weber, één van de grondleggers van de sociologie. Hij waarschuwde al voor het ontstaan hiervan. Hij stelde dat instituten, lees de EU, alleen kunnen voortbestaan mits ze als legitiem worden gezien door de massa (Weber, 1922). De politieke euroceptici richten de kritiek dus veel vaker op het feit dat de EU in hun ogen onvoldoende democratische legitimiteit heeft.

Om een algemeen beeld te kunnen vormen over de rol die religie speelt bij eurocepticisme is er gekozen om geen onderscheid te maken tussen verschillende vormen van eurocepticisme. Ten eerste omdat het onderscheid tussen instrumenteel- en politiek eurocepticisme lastig te testen is met de data waar we voor deze studie over kunnen beschikken. En verder omdat we het, vanwege de beschikbare tijd, belangrijker achten om ons te richten op de breed geïnterpreteerde context van eurocepticisme dan op verschillende vormen van eurocepticisme.

Het verklaren van eurocepticisme is complex, niet in de laatste plaats door het bestaan van uiteenlopende definities en de daarmee samenhangende methodologische problemen

(Daddow, 2006). Er zijn verschillende definities van euroscepticisme, en er zijn veel verschillende verklarende factoren denkbaar. Wel zien we vrijwel overal het onderscheid in economische, politieke en culturele dimensies. Elk van deze invalshoeken probeert een onderdeel van de oorzaken van euroscepticisme te verklaren. De economische verklaring kent sinds het begin van de studies naar euroscepticisme een stevig fundament in de wetenschappelijke wereld. Vanaf begin jaren '80 tot ver in de jaren '90 werd er vrijwel alleen naar economische verklaringen gekeken. Vanaf eind jaren '90 komen ook andere invalshoeken in beeld, waaronder ook de politieke. De nadruk werd hierbij gelegd op de relatie tussen de binnenlandse en de Europese politiek en de publieke opinie (Vasilopoulou, 2013; Anderson, 1998). Naarmate er meer onderzoek werd gedaan, werd ook steeds duidelijker hoe complex onderzoek naar euroscepticisme is. Daarmee kwam er ook aandacht voor de rol van culturele factoren als nationale identiteit. Het onderzoek naar euroscepticisme kent dus veel afwegingen, concepten en definities. In dit onderzoek is ervoor gekozen om specifiek licht te laten schijnen op de factor waar tot nu toe het minst aandacht voor was: de culturele component. Daarnaast willen we binnen deze benadering een aanvulling zijn op de al bekende factoren door de rol van religieuze en levensbeschouwelijke overtuigingen te bekijken, uitgesplitst naar vier verschillende vormen van deze overtuigingen. Door de conventionele factoren, economie en politiek, mee te nemen als controlerende variabelen proberen we zicht te krijgen op hoe groot de rol van de culturele factor is.

Religie als cultuur

Om de relatie tussen religie en euroscepticisme te kunnen bekijken moeten we eerst uitzoomen. De Utrechtse socioloog Frank van Tubergen (2020, p.460) beargumenteert dat religie bekeken kan worden als een cultureel fenomeen. Hij stelt dat religie een systeem van culturele meningen, normen en uitingen is. Religies kunnen worden opgevat als wereldbeelden met verklaringen en overtuigingen over het leven, de mensheid en de dood. Het concept van deze verschillende overtuigingen definieert hij als een algehele visie die mensen hebben over de wereld, over wat waar en niet waar is, waar ze wel en niet in geloven en wat voor verwachtingen ze hebben. Naast deze overtuigingen bestaat er ook een set aan sociale waarden binnen de religies, uitzonderingen daargelaten. Deze waarden en voorkeuren gaan bijvoorbeeld over wat ze waard vinden om voor te vechten, wat belangrijk is in het leven en wat mooi of lelijk is. Denk hierbij aan voorkeuren en waarden over gender, etniciteit, familie, maar ook over politiek. De religie schrijft in veel gevallen een sociale norm voor over hoe mensen zouden

moeten leven (Tubergen, 2020, p. 461). Het is geen grote stap om te bedenken dat deze voorgeschreven manier van leven invloed heeft op de politieke voorkeur van gelovigen. Neem als voorbeeld de Duitse en Nederlandse politiek. Er zijn partijen op religieuze of levensbeschouwelijke grondslag. Duitsland kent de CDU, de Christelijke Democratische Unie, en Nederland kent het CDA, het Christen Democratisch Appel.

We kunnen religie dus zien als een cultureel fenomeen waarbij religie invloed heeft op de percepties, het wereldbeeld en de daaruit voortkomende keuzes van de aanhangers. Verschillende religies en levensbeschouwelijke overtuigingen leggen de nadruk op andere aspecten van de samenleving. We verwachten dat de richting van deze beïnvloeding per religieuze en levensbeschouwelijke overtuiging verschilt. Waar we in het volgende deel op in zullen gaan is hoe men staat tegenover autoriteit en daarmee de mate van individualisme binnen de verschillende overtuigingen. De mate van individualisme is interessant, omdat dit gerelateerd kan worden aan andere culturele factoren zoals hoe er naar welzijn, vrouwelijkheid en macht gekeken wordt (Oyserman & Lee, 2008). Daarnaast zijn er nog inhoudelijke verschillen, denk hierbij aan een progressief of conservatief wereldbeeld, relaties met gelovigen buiten de EU of een lange geschiedenis met het Europese project.

Individualisme, autoriteit en religieuze denkbeelden

De Franse socioloog Émile Durkheim voerde in 1897 een befaamd geworden sociologisch onderzoek uit. Hierin ging hij op zoek naar de oorzaken van zelfmoord en onderzocht hij de verschillen in zelfmoordcijfers tussen protestanten en katholieken. Hij vond dat in katholieke gemeenschappen soms tot wel vijf keer minder zelfmoorden plaatsvonden dan in de protestantse, ongeacht de nationaliteit van de gelovigen (Durkheim, 2004, p.72). Hij beargumenteerde dat beide geloven zelfmoord zagen als iets ‘duivels’ en het in gelijke mate afkeuren. Ook is bij beide geloofsovertuigingen God de ultieme autoriteit. Het verschil in zelfmoordcijfers is dan ook niet te verklaren aan de hand van een inhoudelijk verschil van de geloofsleer (Durkheim, 2004, p.73). Durkheim stelt dat het enige fundamentele verschil tussen beide geloven zit in de mate van individualisme. Het protestantisme legt een veel grotere nadruk op de individuele ontwikkeling dan het katholicisme. Protestanten kennen dus meer vrijheid voor individueel gedachtegoed omdat ze minder ingrijpende en gedetailleerde gezamenlijke normen en waarden hebben. Durkheim stelt vervolgens dat een religieuze gemeenschap niet kan bestaan zonder gezamenlijke normen en waarden. Het protestantisme is zodoende een minder sterk geïntegreerde kerk dan de katholieke. De bescherming die religie

biedt tegen zelfmoord ligt dus niet bij dat wat het geloof inhoudelijk verkondigt, maar bij het feit dat een religie een meer of minder sterke religieuze gemeenschap vormt. Het heeft gezamenlijke normen, waarden en overtuigingen die voor alle gelovigen gelden en verplicht zijn. Hoe meer en hoe sterker deze collectieve overtuigingen, hoe meer geïntegreerd de religieuze gemeenschap is, en hoe groter de beschermende kracht hiervan (Durkheim, 2004, p.74).

Nisbet (1993) beschrijft autoriteit als een structuur of binnenste orde van een organisatie - politiek, religieus of cultureel - die in basis legitiem is door zijn functie. Durkheim beschrijft het concept autoriteit onder andere als een vrijwillige gehoorzaamheid aan regels, zonder te denken aan het daadwerkelijke nut van deze regels (Durkheim, 1972, p.112). Wat hij feitelijk stelt is dat mensen in het algemeen regels volgen vanuit een gevoel van plicht. Mensen volgen regels omdat de rest van de maatschappij gelooft dat de maker van de regels superieur is. Het prestige en de autoriteit laten vervolgens weinig ruimte over om zelf te redeneren of vragen te stellen. Als we dit vertalen naar autoriteit binnen het geloof, dan zouden we kunnen stellen dat hoe meer geïntegreerd - of hoe minder individualistisch - de religieuze gemeenschap is, hoe groter het gevoel van verplichting aan de desbetreffende autoriteit.

Als we Durkheim in zijn redenering volgen, dan verwachten we dat protestanten individualistischer zijn op het vlak van de kerkelijke organisatie én in hun gedachtegoed. Als we bijvoorbeeld kijken naar wat Max Weber (1920) zegt over de protestantse werkethiek en het kapitalisme, herkennen we de andere accenten in het protestantisme ten opzichte van het katholicisme. Weber stelt dat de ethiek en de waarden van het calvinisme, ascese en predestinatie, aan de basis stonden van het kapitalisme. Rond het jaar 1500 hebben er in Europa grote afsplitsingen plaatsgevonden binnen de christelijke kerk. De Reformatie stimuleerde het idee dat verlossing behaald kan worden in een proces tussen het individu en God; de kerk speelt hier geen mediërende rol (Cohen & Hill, 2007). In die zin is het protestantse geloof individualistischer dan het katholicisme.

Waar de protestanten de focus richten op het individu, richten de katholieken de focus meer op de gemeenschap (Tropman, 1986). Tropman beargumenteert dat de katholieke ethiek omschreven kan worden aan de hand van zes kenmerken. Zo benoemt hij de ambivalente relatie met rijkdom als indicator van levenskwaliteit, werken als instrument, steun binnen de familie, de traditie van liefdadigheid, de traditie van bureaucratie en vergevingsgezindheid. De interessantste hiervan zijn: de steun voor familie, dit laat zien dat de gemeenschap (sociale omgeving) een grote rol speelt, de traditie van liefdadigheid, die laat zien dat je als katholiek ook moet zorgen voor je medemens, en de traditie van bureaucratie, ze kennen een lange

traditie met hiërarchische bureaucratische structuren. Dit zijn normen en waarden die horen bij een katholieke samenleving. Daarnaast opperen de Amerikaanse sociologen Cohen en Hill (2007) nog dat in meer collectivistische geloven, de waarden van sociale connecties als een integraal onderdeel van het geloofsleven worden gezien. De katholieken zijn fundamenteel sterker met elkaar verbonden als religieuze gemeenschap.

In de kern is atheïsme een simpele term. Het komt van het Griekse woord voor ‘niet god’. Er kunnen veel verschillende groepen worden onderscheiden binnen het atheïsme. Tegenwoordig wordt er onder andere onderscheid gemaakt tussen ‘nieuw’ en ‘traditioneel’ atheïsme (Whitley, 2010). De atheïsten in Europa vormen een heel diverse groep. Wat atheïsten gemeen hebben is de afwezigheid van het geloof in één of meerdere goden. Waar atheïsten zich in het algemeen het sterkst verschillen van religieuzen is de nadruk op het individu. Farias (2013) stelt dat de drijvende kracht achter het hedendaags atheïsme de autonomie door middel van kennisvergaring is. Het individu is belangrijk. Atheïsten hechten veel waarde aan zelfsturing en hedonisme (Farias & Lalljee, 2006; Houtman & Mascini 2002). De autoriteit voor atheïsten is meer gericht op het ‘zelf’ (Taylor, 2007). Toch geldt er voor atheïsten nog een andere factor. De atheïsten hangen over het algemeen ook een ideologie aan die bekend staat als het sciëntisme. In de basis komt dit erop neer dat ze uitgaan van de autoriteit van de natuurwetenschappen. Alles dat bestaat kan volledig worden verklaard door de fysieke natuur (Stenmark, 1997). De rol van wetenschap en het rationalisme zien we ook terug in het Europese besluitvormingsproces. Wetenschappelijk bewijs helpt overheden om beter risico’s te kunnen inschatten. Dit bewijs helpt vervolgens om effectieve wetgeving en beleid te maken. Al sinds de jaren ’90 proberen EU-instituten de rol en de kwaliteit van wetenschappelijk bewijs bij de Europese besluitvorming te verbeteren. Zo is er een onafhankelijke wetenschappelijke adviescommissie opgetuigd en is er een focus gekomen op het beter gebruik van experts en hun expertise (Allio et al., 2006; LeDrew, 2015).

Op basis van bovenstaande argumenten kunnen we deze drie religieuze en levensbeschouwelijke overtuigingen plaatsen op een schaal van collectivisme versus individualisme. We bekijken het individualisme en collectivisme zoals ook gedaan door Geert Hofstede (2011). Hij stelt dat de ‘individualisme versus collectivisme’ index gaat over de mate waarin mensen in een samenleving geïntegreerd zijn in groepen. Individualistische samenlevingen benadrukken de ‘ik’ tegenover het ‘wij’, terwijl collectivisten nauwer geïntegreerd zijn in hun sociale groepen. We stellen dat het katholicisme de meest collectivistische religie is. Het protestantisme kent een zekere mate van individualisme. Het atheïsme daarentegen is aan de ene kant zeer gericht op het individu en zelfsturing, hiermee is

dit de meest individualistische levensbeschouwelijke overtuiging van de drie genoemd. Aan de andere kant kent het atheïsme veel overlap met de progressieve waarden van de EU, zoals het sciëntisme.

Culturele afstand

Voor moslims ligt het iets anders. De islam heeft zijn oorsprong niet in Europa. Het Europese continent is lang overwegend christelijk geweest, en is dat nog altijd, terwijl de islamitische religie veel meer zijn oorsprong vindt in het Midden-Oosten. Dit is ook waarom er verondersteld wordt dat de houding tegenover autoriteit, individualisme versus collectivisme, in de islam een minder grote rol speelt bij het bestaan van euroscepticisme. De basis van de Europese Unie ligt voor een deel in het katholieke gedachtegoed (Kaiser, 2007). Bepaalde waarden in de EU kunnen daarom voor overwegend islamitische gemeenschappen gezien worden als oneerlijk, of zelfs fout. Socioloog Dilek Yankaya (2009) schreef in haar onderzoek over Europeanisering van het Turkse MÜSİAD (een islamitische associatie van onafhankelijke industriëlen en zakenmannen). In dit onderzoek benoemt ze twee fasen van het euroscepticisme in de Europese islamitische wereld. De eerste is gebaseerd op de *Civilization Divergence* thesis. Hierin wordt gesteld dat de relatie tussen Turkije en Europa gebaseerd is op de antinomie van ‘wij’ tegen ‘zij’. Europa werd gezien als onderdeel van de driehoek, met de Verenigde Staten van Amerika en Israël, die Turkije politiek, economisch en cultureel schaden (Yankaya, 2009; MÜSİAD, 1996). De tweede fase van het euroscepticisme brak aan tijdens de 1999 Helsinki top. Turkije werd toen als officieel EU-kandidaat bestempeld en sinds 2005 werd er actief onderhandeld over toetreding (Arikan, 2006). Sindsdien is de visie op Europese integratie minder negatief gekleurd. Turkije ziet Europese integratie tegenwoordig meer als kans om zich beter op het wereldtoneel te kunnen vestigen. Toelating zou de Turkse economie goed kunnen doen en sociale en politieke hervormingen kunnen aanwakkeren, als wel hervormingen gericht op mensenrechten en vrijheden (Yankaya, 2009). Daarbij moet worden opgemerkt dat de houding tegenover de EU sinds het aantreden van de Turkse president Recep Tayyip Erdogan in 2014 sceptischer geworden is (Kaliber & Kaliber, 2019).

De islamitische religie heeft, net als het katholicisme, een neiging tot collectivisme (Cukur et al., 2004). Doordat de islamitische gemeenschappen in Europa over het algemeen minder dominant aanwezig zijn dan de andere religieuze en levensbeschouwelijke overtuigingen, beïnvloedt dit collectivisme niet de band met Europa, maar eerder de band met het land van oorsprong, of de landen waar de islam wél de dominante religie is. We

veronderstellen dat de islamitische gemeenschappen binnen Europa zich verwant voelen met andere overwegend islamitische gemeenschappen. Turkije en de Turkse gemeenschap in Europa kan hierin als voorbeeld dienen. Officieel is Turkije een seculiere staat, maar de invloed van de overweldigende moslimmeerderheid is altijd aanwezig. Voor veel Turken zijn de algemene principes van de islam lastig verenigbaar met bijvoorbeeld de westerse filosofie (Oktem, 2002).

Socioloog Geert Hofstede (2001) stelt dat er vijf verschillende dimensies zijn waarop nationale culturen van elkaar kunnen verschillen. In het kort komen deze dimensies neer op; machtsafstand, individualisme, masculiniteit, onzekerheidsvermijding en lange termijn denken. Als wij hierin Europese landen vergelijken met Turkije, lijkt het erop dat de verschillen relatief groot zijn (Askary et al., 2008). We kunnen dus stellen dat de culturele afstand tussen Turkije en de Europese gemeenschap groot is. Deze culturele afstand speelt voor moslims een rol in de manier waarop ze naar Europa kijken. Zij voelen zich immers meer verwant met landen waar hun religieuze overtuiging dominant is. Turkije en de Europese Unie hebben in de recente geschiedenis een ambivalente onderlinge relatie gekend (Aydin & Cakir, 2007). Hierdoor denken we dat het culturele gat tussen deze twee ‘beschavingen’ groter geworden is. Hiermee wordt de culturele afstand die de islamitische Europeanen voelen met Europa ook groter.

Geloofsovertuiging en mate van euroscepticisme

Wat we dus verwachten is dat naarmate mensen individualistischer zijn, ze in mindere mate in een collectieve gemeenschap leven. Naarmate ze een minder collectieve samenleving om zich heen hebben, hebben ze in mindere mate het gevoel van verplichting naar de autoriteit binnen die samenleving. Met een mindere neiging om autoriteit te volgen, zoals de EU. Katholieken kennen een grote mate van collectivisme. Hierdoor voelen ze een relatief grote verplichting om de autoriteit te volgen. Het volgen van de autoriteit resulteert erin dat we verwachten dat katholieken minder eurosceptisch zijn dan protestanten, atheïsten of moslims (*H1*). De protestanten kennen in verhouding met het katholicisme een grotere mate van individualisme, maar maken wel deel uit van een geloofsgemeenschap, ook al speelt deze een relatief kleine rol. We verwachten dat de protestanten in vergelijking met de katholieken minder snel de verplichting zullen voelen om autoriteit te volgen, maar wel eerder autoriteit volgen dan atheïsten en moslims. Protestanten zijn volgens onze verwachting dan ook eurosceptischer in vergelijking met katholieken maar minder eurosceptisch dan atheïsten of moslims (*H2*). De

atheïsten bestaan uit een zeer diverse groep van niet-gelovigen. Wat ze vaak gemeen hebben is de drang naar zelfsturing en autonomie. We verwachten dat dit individualisme leidt tot een mindere neiging om autoriteit te volgen. Atheïsten zijn meer eurosceptisch dan katholieken en protestanten, maar minder eurosceptisch dan moslims (*H3a*). Een reden voor de veronderstelling dat atheïsten juist minder sceptisch zijn over Europa is, dat zij over het algemeen de nadruk leggen op het sciëntisme, hetgeen goed samengaat met de Europese progressieve benadering van besluitvorming. Vandaar dat we voor de atheïsten een alternatieve verwachting hebben dat ze juist minder eurosceptisch zijn dan katholieken, protestanten en moslims (*H3b*). Als laatste groep hebben we de moslims. Bij deze groep verwachten we dat de collectieve relatie met andere islamitische gemeenschappen juist een negatieve houding in de hand werkt ten aanzien van Europese integratie. Moslims zijn meer eurosceptisch dan katholieken, protestanten en atheïsten (*H4*).

Databeschrijving

Data

Om de hypothesen te testen wordt er gebruik gemaakt van de European Value Study 2017 (EVS2017). De EVS is een grootschalig, internationaal en longitudinaal onderzoeksprogramma. De vragenlijsten zijn gericht op het verzamelen van menselijke waarden. De onderwerpen waarnaar gevraagd wordt variëren van het sociale leven, familie en werk, tot religie, politiek en samenleving. Het veldwerk voor de EVS2017 is begonnen in september 2017. De data zijn verzameld tussen juni 2017 en januari 2020. De dataset bevat data uit 34 landen van in totaal 56.491 respondenten. Die respondenten zijn uit een aselechte steekproef getrokken. De interviews zijn persoonlijk (*face to face*), online of schriftelijk afgenomen. De doelgroep van de EVS2017 bestaat uit mensen van 18 jaar of ouder met een woonadres in een land waar het onderzoek gedaan wordt. Ze moeten onderdeel zijn van een privé huishouden op het moment van het begin van het veldwerk. Het doel van de EVS2017 is om een zo accuraat mogelijke afspiegeling te vormen van de samenlevingen waar het onderzoek plaatsvindt (EVS, 2020).

Alle respondenten uit Duitsland, Frankrijk, Italië en Nederland die geen geldige score hebben op de schaal die euroscepticisme meet zijn uit de data gehaald (N = 7097). Het land van herkomst heeft mogelijk ook invloed op de mate van euroscepticisme van de respondenten. Zo verschillen bijvoorbeeld uitgaven aan sociale voorzieningen en werkloosheidcijfers, die weer invloed kunnen hebben op de mate van euroscepticisme. Om hier

rekening mee te kunnen houden is gekeken naar de invloed van deze vier landen op de respondenten uit die landen, aan de hand van een verkennende multilevelanalyse. In Tabel 1 zijn de uitkomsten hiervan te zien. We zien dat woonland bij de landen uit model 1 (de vier landen die we bij dit onderzoek betrekken) geen significante invloed heeft op de mate van euroscepticisme. Als alle landen uit de data set worden meegenomen, model 2, zien we dat de invloed van het woonland wél significant is ($b=1.516, p < .001$). De keuze is gemaakt om geen onderscheid te maken tussen respondenten uit de verschillende vier landen binnen dit onderzoek. Woonland blijkt in deze landen niet of zeer weinig van invloed te zijn.

Tabel 1.

Samenvatting uitkomsten van verkennende multilevel analyse.

	Model 1¹: Duitsland, Frankrijk, Italië en Nederland	Model 2¹: alle landen
	b (s.e.)	b (s.e.)
Constante	6.945*** (.116)	6.892*** (.051)
Land	.138 (.101)	1.516*** (.370)
Intragroep Correlatie Coëfficiënt (ICC)	.019	.180

¹ Onafhankelijke variabele: euroscepticisme. (***) $\alpha < .001$, (**) $\alpha < .01$, (*) $\alpha < .05$ (enkelzijdig)

De keuze voor Duitsland, Frankrijk, Italië en Nederland is gebaseerd op een methodologisch en een inhoudelijk argument. Het zijn alle vier landen die gezamenlijk een grote verscheidenheid aan religieuze respondenten hebben. Verder horen de vier bij de oorspronkelijke lidstaten van het Europese project. Ze draaien al lang mee. Hierom zijn alle respondenten uit niet-relevante landen uit de data gehaald (N = 30043).

Vervolgens bekijken we het aantal respondenten met relevante waarden op de andere potentieel verklarende variabelen. Voor Religie kijken we alleen naar katholieken, protestanten/ evangelisten/ de vrije kerk, moslims en atheïsten. Voor de variabelen die het opleidingsniveau, mate van nationale identiteit en mate van institutioneel wantrouwen meten kijken we naar het aantal ontbrekende waarden. Alle respondenten die op één van deze variabelen een ongeldige of niet relevante waarde hadden zijn uit de data gehaald (N = 12111). Daarna zijn de variabelen uit de data gehaald die geen geldige waarden hadden op de variabele leeftijd of geslacht (N = 120). Hiermee komt het totaal aantal respondenten dat meegenomen wordt in de analyse neer op N = 7120.

De dataset bestaat uit 3598 mannen, en 3522 vrouwen. Waarvan er 1801 een bachelor diploma of hoger hebben behaald, en 502 alleen een basisdiploma of lager. Het grootste deel van de respondenten is katholiek of atheïst, respectievelijk 2830 en 3273. Daarnaast geven er 887 respondenten aan protestant te zijn, en zijn 130 respondenten moslim. Met een gemiddeld inkomen van €29.152 per huishouden verdienen de respondenten meer in een jaar dan het Europees gemiddelde van €19.674. Dit is overigens geen verrassing aangezien de respondenten uit de over het algemeen rijkere Europese landen komen (Eurostat, 2021).

Methode

Eurocepticisme. De respondenten is gevraagd ‘*Some say that the European Union enlargement should go further. Others say it has already gone too far. Which number describes your position best?*’ De respondenten konden antwoorden op een 10-punt schaal met een bereik van ‘*Should go further*’ tot ‘*Has gone too far*’. Een hogere score staat hier dus voor een hogere mate van eurocepticisme. Deze manier van eurocepticisme meten is in lijn met de definitie van Hooghe en Marks (2007). We beschouwen deze variabele als een continue variabele.

Religie. Dit is geoperationaliseerd op basis van subjectieve religiositeit. De respondenten is gevraagd: ‘*Do you belong to a religious denomination, if yes; which one?*’ De respondenten hadden de keuze uit Rooms-katholiek, protestants, vrije-kerk/niet-conformist/evangelisch, joods, moslim, hindoe, boeddhist, orthodox of anders. Om ook de atheïsten te operationaliseren in de meest brede zin van de levensovertuiging zijn alle respondenten die aangaven dat deze vraag ‘Not applicable’ was, geoperationaliseerd als atheïstisch.

Naast de relatie tussen religie en eurocepticisme wordt er in deze studie ook gekeken naar een aantal al bekende determinanten van eurocepticisme. Zo kunnen we de precieze invloed van religieuze denominatie of levensbeschouwelijke overtuiging onderscheiden van andere factoren. Deze factoren zijn opleidingsniveau (Gabel, 1998a), mate van nationale identiteit (Abts et al, 2009) en de mate van institutioneel vertrouwen (Mclaren, 2007).

Opleiding. Deze variabele meet het opleidingsniveau. De respondenten is gevraagd ‘*What is the highest educational level that you have attained?*’. Doordat de vragenlijst in vier verschillende landen, met vier verschillende onderwijssystemen, is uitgevoerd hebben we ervoor gekozen om de indeling aan te houden die de geïntegreerde vragenlijst aanhoudt. Respondenten scoren op een 9-punt schaal met een bereik van ‘*Less than primary*’ tot

‘*Doctoral or equivalent*’. We beschouwen deze variabele als interval niveau. Hoe hoger de score, hoe hoger het hoogst behaalde diploma.

Nationale identiteit. Deze variabele meet de mate van nationale trots. De respondenten is eerste gevraagd ‘*Do you have [COUNTRY’S] nationality?*’ Was het antwoord hierop ‘*Yes*’ dan werd hen de volgende vraag gesteld ‘*How proud are you to be a [COUNTRY] citizen?*’ Respondenten konden antwoord geven op een 4-punt schaal met een bereik van ‘*Not at all proud*’ tot ‘*Very proud*’. Een hogere score op deze variabele is een indicatie voor een sterkere nationale identiteit. We behandelen dit als een variabele op interval niveau.

Institutioneel wantrouwen. Deze variabele meet de mate van institutioneel wantrouwen. Deze variabele is samengesteld uit politieke variabelen zoals ook Abst. et al (2009) doen. Daarnaast is er gekeken naar wantrouwen in de pers. De respondenten is gevraagd ‘*For each item listed, how much confidence do you have in them, is it a great deal, quite a lot, not very much or none at all?*’ De antwoorden met een betrekking tot vertrouwen in de pers, het parlement, het rechtssysteem, de politieke partijen en de overheid zijn samengenomen in een schaal met een bereik van 1 (veel institutioneel vertrouwen) tot 4 (weinig institutioneel vertrouwen). Hoe hoger de score op deze variabele hoe hoger dus de mate van institutioneel wantrouwen. De Chronbach’s alpha van .823 laat zien dat de interne consistentie van deze schaal groot genoeg is.

We controleren vervolgens nog voor geslacht en leeftijd van de respondenten. In Tabel 2 staan de beschrijvende statistieken van alle variabelen. Er zijn *one-sample* t-toetsen uitgevoerd om de gemiddelden te vergelijken. We vergelijken steeds alle respondenten uit de dataset met de respondenten die meegenomen worden in de analyse. Zo hebben we de mate van euroscepticisme van alle respondenten (Gem = 6.01, SD = 2.87) vergeleken met die van de respondenten uit Duitsland, Frankrijk, Italië en Nederland (Gem = 6.66, SD = 2.66). We zien dat de mate van euroscepticisme significant hoger is onder respondenten uit Duitsland, Frankrijk, Italië en Nederland, $t(7119) = 20.77, p < .001$. Wat daarnaast opvalt is dat de hoogst behaalde opleiding onder respondenten uit de analyse (Gem = 4.76, SD = 1.930) significant lager is dan die van alle respondenten (Gem = 4.86, SD = 1.86), $t(7119) = -4.53, p < .001$. Respondenten uit de analyse (Gem = 3.22, SD = .77) hebben een minder sterk gevoel van nationale identiteit dan die van alle respondenten (Gem = 3.35, SD = .73), $t(7119) = -14.79, p < .001$. De mate van institutioneel wantrouwen onder de respondenten uit de analyse (Gem = 2.78, SD = .57) verschilt niet van die van alle respondenten (Gem = 2.78, SD = .62). De respondenten uit de analyse zijn daarentegen wel significant ouder (Gem = 52.26, SD = 17.55)

dan de gemiddelde leeftijd onder alle deelnemers (Gem = 49.85, SD = 17.60), $t(7119) = 11.58$. $p < .001$.

Tabel 2.

Beschrijvende statistiek van de afhankelijke, onafhankelijke en controle variabelen.

	N	Bereik	Gem (SD)	Scheefh.
Euroscpticisme	7120	1-10	6.66* (2.659)	-.439**
Religie				
Katholiek	7120	0/1	.40	
Protestant	7120	0/1	.13	
Moslim	7120	0/1	.02	
Atheïst	7120	0/1	.46	
Opleiding	7120	1-9	4.76* (1.930)	.595**
Nationale identiteit	7120	1-4	3.22* (.767)	-.851**
Institutioneel wantrouwen	7120	1-4	2.78 (.574)	.064**
Geslacht	7120	0/1	.49	
Leeftijd	7120	18-82	52.26* (17.545)	-.175**

*Verschilt significant van dataset gemiddelde **Voldoet aan aanname van normaliteit

Analyse

Om antwoord te kunnen geven op onze hypothesen maken we gebruik van een multiële regressieanalyse. Onze afhankelijke variabele beschouwen wij als continu, en we hebben meerdere voorspellende variabelen (religie, opleiding, nationale identiteit en institutioneel vertrouwen). Daarnaast werken we ook nog met meerdere controlevariabelen. Aangezien we geen onderscheid maken tussen de landen zelf kunnen we met deze analysemethode werken (Allen et al., 2014). Bij het gebruik van deze analysemethode doen we een aantal aannames over de data. Eerst zijn er steelbladdiagrammen gemaakt, om te controleren in hoeverre de variabelen normaal verdeeld zijn. Vervolgens hebben we aan de hand van een normaal-waarschijnlijkheidsplot en een spreidingsdiagram vastgesteld dat onze data voldoen aan de aannames van normaliteit, lineariteit en homoscedasticiteit. Ten derde kijken we naar de Mahalanobis afstand. We hebben gevonden dat er in onze data een aantal extreme waarden zitten. Extra verkenning laat zien dat het overgrote deel van de moslims zich binnen de groep met extreme waarden bevindt. De keuze is hierom gemaakt om deze extreme waarden te in de data te laten. Ten slotte laat de relatief hoge tolerantie van alle voorspellende

waarden zien dat multicollineariteit geen invloed heeft op de interpretatie van onze regressieanalyse.

Resultaten

Om te beginnen kijken we kort naar de correlaties die gevonden zijn tussen de variabelen. Uit Tabel 3 blijkt dat de mate van euroscepticisme met alle bekeken onafhankelijke variabelen samenhangt. Een negatieve correlatie met de hoogte van de opleiding duidt erop dat hoe hoger iemand is opgeleid, hoe lager de mate van euroscepticisme is, $r(7118) = -.111$, $p < .001$. Ook zien we dat nationale identiteit, institutioneel wantrouwen en leeftijd een positief verband houden met de mate van euroscepticisme. Dit betekent dat hoe sterker de nationale identiteit ($r(7118) = .032$, $p < .01$), mate van institutioneel wantrouwen ($r(7118) = .208$, $p < .001$) en hoe ouder iemand is ($r(7118) = .111$, $p < .001$), hoe hoger de mate van euroscepticisme. Een ander interessant verband is die tussen de mate van nationale identiteit en institutioneel wantrouwen. De mate van nationale identiteit hangt negatief samen met de mate van institutioneel wantrouwen, $r(7118) = -.090$, $p < .001$. Als iemand een hogere mate van nationale identiteit heeft, heeft die persoon over het algemeen een lagere mate van institutioneel wantrouwen. Als laatste zien we nog dat leeftijd negatief samenhangt met de mate van institutioneel wantrouwen, $r(7118) = -.049$, $p < .001$. Hoe ouder, hoe lager de mate van institutioneel wantrouwen.

Tabel 3.

Correlatieanalyse matrix tussen afhankelijke en onafhankelijke en onafhankelijke variabelen onderling.

Variabelen	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
(1) Euroscepticisme	1.000				
(2) Opleiding	-.111***	1.000			
(3) Nationale identiteit	.032**	-.123***	1.000		
(4) Institutioneel wantrouwen	.208***	-.246***	-.090***	1.000	
(5) Leeftijd	.111***	-.172***	.087***	-.049***	1.000

(***) $\alpha < .001$, (**) $\alpha < .01$, (*) $\alpha < .05$

De resultaten van de multiële regressieanalyses staan in Tabel 4. Omdat we eerst willen kijken naar de relatie tussen religieuze of levensbeschouwelijke levensovertuigingen en euroscepticisme op zich, zijn die resultaten te vinden onder model 1. Vervolgens bekijken we

wat de rol van religie is op het moment dat we ook de conventionele determinanten van euroscepticisme meenemen, dit is model 2. In het derde, tevens laatste en leidende model wordt een tweetal controle variabelen toegevoegd die mogelijk invloed hebben op de mate van euroscepticisme.

De focus van dit onderzoek ligt op het bekijken van de rol die verschillende religieuze en levensbeschouwelijke overtuigingen hebben bij de mate van euroscepticisme. Op basis van model 1 zien we dat katholieken het meest eurosceptisch zijn ($b=6.77$, $t= 135.52$ $p <.001$). Protestanten zijn significant minder eurosceptisch dan katholieken ($b=-.423$, $t= -4.14$, $p <.001$). Dit houdt in dat katholieken relatief meer eurosceptisch zijn en protestanten juist significant minder. Voor moslims en atheïsten is er geen significant verschil gevonden. Religieuze en levensbeschouwelijke overtuigingen verklaren 0.2 procent van de variantie in euroscepticisme ($R^2 = .002$, $F(3, 7116) = 5.72$, $p < .01$). Op basis van model 2 zien we dat nog steeds katholieken het meest eurosceptisch zijn. Er is voor geen van de religieuze of levensbeschouwelijke overtuigingen een significant effect gevonden. Het effect van het protestantisme is in model 2 niet meer significant, terwijl dit in model 1 wel zo was. De invloeden van opleiding ($b=-.077$, $t=-4.60$, $p <.001$), nationale identiteit ($b=.144$, $t=3.51$, $p <.001$) en institutioneel wantrouwen ($b=.910$, $t=16.25$, $p <.001$) zijn alle drie significant. Dit houdt in dat hoger opgeleiden over het algemeen minder eurosceptisch zijn. Als de mate van nationale identiteit hoog is, zijn mensen eurosceptischer en als ze meer institutioneel wantrouwen hebben zijn ze ook meer eurosceptisch. Wat we dus zien is dat de rol van religie afneemt op het moment dat we de conventionele determinanten van euroscepticisme toevoegen aan het model. Dit model verklaart 5 procent van de variantie in euroscepticisme ($R^2 = .049$, $F(3, 7113) = 61.67$, $p <.001$). Volgens Cohen (1998) hebben deze variabelen gecombineerd een klein effect.

In model 3, het meest uitgebreide model, zijn er naast de conventionele determinanten ook controlevariabelen meegenomen (geslacht en leeftijd). We zien nu dat moslims eurosceptischer zijn dan katholieken, maar dit verschil is niet significant. Vervolgens scoren ook atheïsten hoger op de mate van euroscepticisme dan katholieken, maar ook dit effect is niet significant. De protestanten zijn significant minder eurosceptisch dan katholieken ($b=-.203$, $t=-2.02$, $p <.05$). Dit betekent dat personen die atheïst of moslim zijn, niet significant verschillen in de mate van euroscepticisme in vergelijking met katholieken, terwijl protestanten substantieel minder eurosceptisch zijn dan katholieken. De invloed van opleiding ($b=-.05$, $t=-2.95$, $p <.01$), nationale identiteit ($b=.12$, $t=3.00$, $p <.01$) en institutioneel wantrouwen ($b=.96$, $t=17.12$, $p <.001$) zijn nog steeds significant aanwezig. Dit betekent dat hoger opgeleiden minder eurosceptisch zijn, mensen met een sterkere nationale identiteit meer eurosceptisch en

mensen met meer institutioneel wantrouwen ook meer eurosceptisch. Geslacht heeft daarentegen geen significante invloed op de mate van euroscepticisme. Leeftijd heeft wel een significant effect op de mate van euroscepticisme ($b=.02$, $t=9.70$, $p <.001$). Hoe ouder de respondent, hoe hoger de mate van euroscepticisme. Dit model verklaart 6.2 procent van de variantie in de mate van euroscepticisme ($R^2 = .062$, $F(2, 7111)= 58.79$, $p <.001$). Dit houdt in dat eigenlijk maar een klein deel van de verschillen in de mate van euroscepticisme worden verklaard door de variabelen die meegenomen zijn in dit onderzoek, het is daarentegen wel een significant effect die deze variabelen hebben. Volgens Cohen (1998) hebben deze variabelen een klein effect.

Tabel 4.

Multipel regressieanalyses van euroscepticisme onder Duitsers, Fransen, Italianen en Nederlanders.

	Model 1¹ b² (s.e.)	Model 2¹ b² (s.e.)	Model 3¹ b² (s.e.)
Constante	6.768*** (.050)	4.068*** (.256)	2.967*** (.282)
Katholiek (ref. model 1 t/m 3)	-	-	-
Protestant	-.423*** (.102)	-.180 (.101)	-.203* (.100)
Moslim	-.160 (.238)	-.038 (.233)	.223 (.233)
Atheïst	-.104 (.068)	-.016 (.068)	.037 (.068)
Opleiding		-.077*** (.017)	-.050** (.017)
Nationale identiteit		.144*** (.041)	.123** (.041)
Institutioneel wantrouwen		.910*** (.056)	.956*** (.056)
Geslacht			-.054 (.061)
Leeftijd			.017*** (.002)
R2	.002**	.049***	.062***
N	7120	7120	7120

¹ Onafhankelijke variabele: euroscepticisme. ² Ongestandaardiseerd. (***) $\alpha <.001$, (**) $\alpha <.01$, (*) $\alpha <.05$ (enkelzijdig)

Wat nog interessant is om te benoemen is dat leeftijd een zeer significante rol speelt bij het verklaren van euroscepticisme. Dit is ook in lijn met eerder onderzoek van Fox en Pearce (2018). Zij onderzochten de rol van leeftijd bij de mate van euroscepticisme, en stelden onder andere dat de welvaart van de westerse samenleving ervoor zorgt dat jongere generaties zich meer bezig kunnen houden met politieke informatie en het ontwikkelen van politieke vaardigheden. De jongere generaties hoeven zich immers minder druk te maken over de

economie en zijn over het algemeen hoger opgeleid. Een opvolgende generatie, stellen zij, is post-materialistischer georiënteerd en politiek beter onderlegd, waardoor ze ook minder eurosceptisch zijn. Ze hebben de vaardigheden om de rol van de EU te begrijpen in de binnenlandse politiek en vinden de EU minder snel verwarrend of bedreigend. Daarnaast zien ze de EU als een instituut waarmee ze het postmaterialistische gedachtegoed kunnen verwezenlijken, en dit gedachtegoed maakt ze ontvankelijk voor internationale samenwerking en supranationale instituten (Janssen, 1991; Gabel, 1998a; Fox & Pearce, 2018). Het verschil tussen mannen en vrouwen in de mate van euroscepticisme is gering, en niet significant. Naar de rol die geslacht speelt bij de mate van euroscepticisme is weinig onderzoek gedaan.

Om antwoord te kunnen geven hoe de verschillende religieuze en levensbeschouwelijke overtuigingen zich tot elkaar verhouden in de mate van euroscepticisme moeten we ze met elkaar gaan vergelijken. In Tabel 5 staan drie aanvullende multipale regressieanalyses. Deze analyses zijn uitwerkingen van model 3 uit Tabel 4. Door in elk model een andere referentiegroep te nemen, zijn we in staat om de religieuze en levensbeschouwelijke denominaties met elkaar te vergelijken. In model 3 hebben we bekeken hoe protestanten, moslims en atheïsten in verhouding staan tot de katholieken. In model 4 zien we dat katholieken een significant hogere mate van euroscepticisme hebben dan protestanten ($b=.203$, $t=2.02$, $p < .05$). Moslims zijn weliswaar eurosceptischer dan protestanten, maar dit verschil is niet significant. Atheïsten zijn net als katholieken eurosceptischer dan protestanten ($b=.240$, $t=2.44$, $p < .05$). In model 5 zien we dat katholieken, protestanten en atheïsten minder eurosceptisch zijn dan moslims, maar dit is voor geen van allen een significant verschil. In model 6 zien we dat katholieken minder eurosceptisch zijn dan atheïsten maar ook dit is geen significant verschil. Protestanten zijn significant minder eurosceptisch dan atheïsten ($b=-.240$, $t=-2.44$, $p < .05$). Moslims hebben een hogere mate van euroscepticisme, dit is alleen geen significant verschil.

Om de originele onderzoeksvraag te kunnen beantwoorden moeten we kijken naar de algehele invloed van de religieuze en levensbeschouwelijke overtuigingen. Wat interessant is om te zien, is dat religie weliswaar een klein, maar wel significant effect heeft. In model 1 zien we namelijk dat het model een significante verklaarde variantie van .002 heeft ($p < .01$). Vooral voor de protestanten lijkt religie een rol te spelen bij de mate van euroscepticisme. We zien in model 3, 4, 5 en 6 dat de onderlinge verschillen tussen atheïsten, moslims en katholieken niet significant zijn. De verschillen tussen katholieken en protestanten en atheïsten en protestanten zijn wel significant. Uit deze modellen halen we ook dat religie, ook bij controle voor variabelen als leeftijd, institutioneel wantrouwen, nationale identiteit en opleiding, voor

protestanten een effect heeft. Deze bevinding past enigszins bij de verwachting. Euroscepticisme is een zeer complex concept, en is daarmee lastig om eenduidig te verklaren. Religie is één van de vele invloeden die helpen bij het verklaren van euroscepticisme, en sommige religies lijken meer invloed te hebben dan andere.

Tabel 5.

Uitwerking multipele regressie model 3 per religieuze en levensbeschouwelijke overtuiging.

	Model 4¹	Model 5¹	Model 6¹
	b² (s.e.)	b² (s.e.)	b² (s.e.)
Constante	2.765***(.284)	3.190*** (.352)	3.005*** (.278)
Katholiek	.203* (.100)	-.223 (.233)	-.037 (.068)
Protestant (<i>ref. model 4</i>)	-	-.426 (.244)	-.240* (.098)
Moslim (<i>ref. model 5</i>)	.426 (.244)	-	.186 (.232)
Atheïst (<i>ref. model 6</i>)	.240* (.098)	-.186 (.232)	-
N	7120	7120	7120

¹ Onafhankelijke variabele: euroscepticisme. ² Ongestandaardiseerd.
 (***) $\alpha < .001$, (**) $\alpha < .01$, (*) $\alpha < .05$ (enkelzijdig)

Conclusie en discussie

In dit onderzoek hebben we verschillende manieren bestudeerd waarop religieuze en levensbeschouwelijke overtuigingen de mate van euroscepticisme zouden kunnen verklaren. Specifiek zijn we ingegaan op de mate waarin religies individualistisch zijn, waardoor een autoriteit sneller of minder snel wordt geaccepteerd. Het wel of niet accepteren van een hogere autoriteit hangt dan weer samen met de mate van euroscepticisme, waarbij het sneller accepteren van een autoriteit voor minder euroscepticisme zorgt. Hierin hebben we drie groepen onderscheiden: (1) katholicisme, dat het minst individualistisch is, (2) protestantisme, dat al een stuk individualistischer is, en (3) atheïsme, de meest individualistische groep. Vervolgens hebben we voor het atheïsme en de islam alternatieve theorieën voorgesteld die respectievelijk gebaseerd zijn op progressief gedachtegoed en culturele afstand. Om onze hypothesen te kunnen testen hebben we de European Value Study 2017 gebruikt. Euroscepticisme is logischerwijs een zeer complex concept, waarbij veel factoren invloed hebben. Dit onderzoek zien we daarom als een aanvulling op bestaande studies en als startpunt

voor verder onderzoek naar de rol van verschillende religies en levensbeschouwelijke overtuigingen.

Met betrekking tot *H1*, zien we dat katholieken niet minder eurosceptisch zijn dan moslims en atheïsten. Tegen de verwachting in zien we dat katholieken juist meer eurosceptisch zijn dan protestanten. We hadden het tegenovergestelde verwacht. Betreffende *H2* zien we dat de onderzoeksuitkomsten deels in lijn liggen met de verwachting. Protestanten zijn zoals verwacht minder eurosceptisch dan atheïsten, al is er voor moslims geen verschil gevonden. Het verwachte verschil tussen protestanten en atheïsten kan verklaard worden aan de hand van onze voorgestelde individualisme-autoriteit theorie. Katholieken zijn tegen de verwachting in significant eurosceptischer dan protestanten. Wat deze onverwachte uitkomst met betrekking tot het verschil tussen protestanten en katholieken zou kunnen verklaren, is de operationalisatie van het construct euroscepticisme. Protestanten voelen over het algemeen een nauwe band met de natiestaat. Het zou kunnen dat zij het afnemen van de competenties van de natiestaten wijten aan Europa, met meer eurosceptis tot gevolg (Vollaard, 2006). In dit onderzoek is euroscepticisme geformuleerd met betrekking tot uitbreiding van de Europese Unie. Waar de competenties van de Europese Unie liggen valt hier niet onder. Deels in lijn met *H3a* zien we dat atheïsten meer eurosceptisch zijn dan protestanten. Daarentegen is er niet gevonden dat atheïsten eurosceptischer zijn dan katholieken, er is ook geen bewijs gevonden dat atheïsten minder eurosceptisch zijn dan moslims. Wat betreft *H3b* vinden we geen ondersteuning voor onze verwachting. In geen van de modellen zien we dat atheïsten het minst eurosceptisch zijn van de onderzochte groepen. Een mogelijke verklaring zou gevonden kunnen worden bij de in dit onderzoek gebruikte theorie. Er is binnen onze theorie geen onderscheid gemaakt tussen de verschillende vormen van atheïsme. De atheïsten zijn zo geconstrueerd dat het allemaal respondenten zijn die aangeven geen nadrukkelijke religieuze denominatie te hebben. Er zijn echter veel verschillende vormen van atheïsme, waarbij sommigen in meer of mindere mate het individualisme aanhangen, denk bijvoorbeeld aan de toch per definitie collectief denkende groep van communisten (Gray, 2018). Zo zouden volgens deze theorie communisten in mindere mate eurosceptisch zijn, terwijl de *New Age* atheïsten veel meer gericht zijn op zelfontplooiing en individualisme (Farias & Lalljee, 2008). In de heterogeniteit van de groep atheïsten schuilt een mogelijke verklaring voor de gevonden uitkomsten. De laatste hypothese, *H4*, moet ook volledig worden verworpen. Er is geen bewijs gevonden dat moslims de meest eurosceptische religieuze denominatie is. We kunnen op basis van deze uitkomsten geen harde conclusies trekken. Wel lijkt het erop dat religieuze en

levensbeschouwelijke denominaties een rol spelen. We zien veelal de verwachte richtingen, al zijn deze niet altijd significant.

Als we de conventionele determinanten in beschouwing nemen, vinden we over het algemeen ondersteuning voor de verwachting dat religieuze overtuigingen een rol spelen bij de mate van euroscepticisme. We zien dat alle conventionele determinanten een substantiële en significante rol spelen. Verder blijft het protestantisme een significante voorspeller van de mate van euroscepticisme. We kunnen dus stellen dat religieuze en levensbeschouwelijke overtuigingen in sommige gevallen een rol spelen bij het verklaren van euroscepticisme, al is die rol bescheiden.

Al met al ondersteunen de uitkomsten van deze studie dat religieuze en levensbeschouwelijke overtuigingen een rol kunnen spelen bij de mate van euroscepticisme in Duitsland, Frankrijk, Italië en Nederland. De theorie in dit onderzoek, die inhoudt dat religie via de mate van individualisme en acceptatie van autoriteit de mate van euroscepticisme beïnvloedt, moet daarentegen dieper worden uitgewerkt. We hebben verondersteld dat katholieken gemiddeld genomen collectivistischer zijn dan protestanten, waardoor we hadden verwacht dat zij ook minder eurosceptisch zouden zijn. We hebben echter het tegenovergestelde gevonden. Voor het atheïsme, de islam en het katholicisme hebben we geen verschillen gevonden.

Net zoals binnen het atheïsme, zijn er binnen de genoemde religies ook weer verschillende groepen. Deze verschillen zijn weliswaar minder groot, maar wel degelijk relevant. Binnen het protestantisme kennen we het lutheraans en calvinistische protestantisme. De lutheranen geloven dat ze door middel van geloof naar de hemel kunnen, terwijl de calvinisten geloven dat god al bepaald heeft wie hij wil redden (Kahl, 2005). Dat dit verschil in geloofsleer effect kan hebben op de mate van euroscepticisme is helder, maar de groepen zijn in dit onderzoek samengevoegd. Daarnaast zijn religies als het jodendom, boeddhisme, hindoeïsme en orthodoxie helemaal buiten beschouwing gelaten, terwijl ook deze religies mogelijke invloed hebben en inzicht kunnen geven in de rol van religie bij de mate van euroscepticisme.

Euroscepticisme is een complex concept. In dit onderzoek is het relatief simpel geoperationaliseerd met alleen het aspect dat betrekking heeft op de Europese uitbreiding. Uit eerder onderzoek is gebleken dat euroscepticisme veel meer in kan houden dan alleen de visie op Europese uitbreiding (Lubbers & Scheepers, 2005; Daddow, 2006). Het is mogelijk dat iemand niet voor verdere uitbreiding is, maar bijvoorbeeld wel voor hogere mate van integratie

van de al deelnemende landen. Het is in dat geval lastig te bestempelen of deze respondent eurosceptisch is of niet.

We hebben in dit onderzoek besloten om de nationale context niet in de analyse mee te nemen. Nationaliteit bleek na een verkennende analyse voor de gekozen onderzoeksgroep niet relevant. Toch hebben we gezien dat het voor sommige landen, buiten de vier gekozen landen, wel degelijk uit kan maken. Ook hebben we ervoor gekozen om naar de vier van de zes langst deelnemende landen aan de EU te kijken. Dit zijn alle vier relatief gesecculariseerde landen die al lang met de EU te maken hebben gehad en hierdoor ook mogelijk veel profijt hebben gehad van de EU. Het zou interessant zijn om naar alle EU-landen te kijken. Mogelijk dat religie in landen als Polen en Roemenië, die zeer religieus zijn, een grotere of andere rol speelt.

Dit onderzoek heeft laten zien dat religie, ook in gesecculariseerd Europa, nog altijd een rol speelt in de politieke keuzes die mensen maken en de culturele overtuigingen die mensen hebben. Aan de hand van een uitgebreide dataset, en een overkoepelende theorie over collectivisme, individualisme en autoriteit hebben we kunnen kijken naar de manier waarop, en in welke mate religieuze en levensbeschouwelijke denominaties ertoe doen met betrekking tot de mate van euroscepticisme.

Door dieper in te gaan op verschillende religies en levensbeschouwelijke overtuigingen, het specificeren van verschillende soorten euroscepticisme en het meenemen van meer Europese landen kan in vervolgonderzoek nog duidelijker worden wat de precieze rol is die religie speelt bij euroscepticisme in Europa.

Literatuurlijst

- Abts, K., Heerwegh, D., & Swyngedouw, M. (2009). Sources of Euroscepticism: Utilitarian interest, social distrust, national identity and institutional distrust. *World Political Science*, 5(1).
- Allen, P., Bennett, K., & Heritage, B. (2014). *SPSS statistics version 22: A practical guide*. Cengage Learning Australia.
- Allio, L., Ballantine, B., & Meads, R. (2006). Enhancing the role of science in the decision-making of the European Union. *Regulatory Toxicology and Pharmacology*, 44(1), 4-13.
- Allport, G. W. (1954). *The nature of prejudice*. Cambridge, MA: Perseus Books.
- Anderson, C.J. (1998) When in doubt, use proxies: Attitudes toward domestic politics and support for European integration. *Comparative Political Studies*, 31(5), 569–601.
- Arikan, H. (2006). *Turkey and the EU: an awkward candidate for EU membership?*. (2nd ed.). Ashgate Publishing, Ltd.
- Askary, S., Yazdifar, H., & Askarany, D. (2008). Culture and accounting practices in Turkey. *International Journal of Accounting, Auditing and Performance Evaluation*, 5(1), 66-88.
- Aydın, S., & Çakır, R. (2007). Political Islam in Turkey. *Insight Turkey*, 38-55.
- Boomgaarden, H. G., & Freire, A. (2009). Religion and Euroscepticism: Direct, indirect or no effects?. *West European Politics*, 32(6), 1240-1265.
- Brack, N., & Startin, N. (2015). Introduction: Euroscepticism, from the margins to the mainstream. *International Political Science review*, 36(3), 239-249.
- Buonanno, L., & Nugent, N. (2021). *Policies and policy processes of the European Union*. (2nd ed.). Red globe press.
- Centraal Bureau voor de Statistiek. (2019a, 12 maart). *Vertrouwen in Europa en politiek stijgt*. <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2019/11/vertrouwen-in-europa-en-politiek-stijgt>
- Centraal Bureau voor de Statistiek. (2019b, 7 oktober). *Kerkelijke gezindte en kerkbezoek; vanaf 1849; 18 jaar of ouder*. <https://opendata.cbs.nl/statline/#/CBS/nl/dataset/37944/table?fromstatweb>
- Cohen, A. B., & Hill, P. C. (2007). Religion as culture: Religious individualism and collectivism among American Catholics, Jews, and Protestants. *Journal of personality*, 75(4), 709-742.

- Csehi, R., & Zgut, E. (2021). 'We won't let Brussels dictate us': Eurosceptic populism in Hungary and Poland. *European Politics and Society*, 22(1), 53-68.
- Cukur, C. S., De Guzman, M. R. T., & Carlo, G. (2004). Religiosity, values, and horizontal and vertical individualism—Collectivism: A study of Turkey, the United States, and the Philippines. *The Journal of social psychology*, 144(6), 613-634.
- Daddow, O. J. (2006). Euroscepticism and the culture of the discipline of history. *Review of International Studies*, 32(2), 309-328.
- Durkheim, E. (1972). Moral obligation duty and freedom. In A. Giddens (Ed.), *Emile Durkheim: Selected writings*. Cambridge University Press.
- Durkheim, E. (2004). *Readings from Emile Durkheim*. Psychology Press.
- Eichenberg, R.C., and Dalton, R.J. (1993). Europeans and the European Community: the dynamics of public support for European integration. *International Organization* 47(4), 507–534.
- Elshout, A., & Peeperkorn, M. (2019, 27 mei). Kiezers weer in de rij voor Europa, maar wel voor een versplinterd Europa. *De Volkskrant*. <https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/kiezers-weer-in-de-rij-voor-europa-maar-wel-voor-een-versplinterd-europa~b291d700/>
- Europa Nu. (2019. 26 april). *Tweede Kamer wil 'een steeds hechter verbond' uit Europese verdragen*. Europa Nu. https://www.europa-nu.nl/id/vkxz9p0hkexn/nieuws/tweede_kamer_wil_een_steeds_hechter?ctx=vh93qqnk8atd&tab=0
- European Values Study, 2017. (2020): *EVS 2017 - Variable Report – Integrated Datasets (ZA7500, ZA7502)*. GESIS Data Archive, Cologne.
- Europese Commissie. (2020a, mei). *Europe's moment: Repair and prepare for the next generation*. Europese Commissie Europa. https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_20_940
- Europese Commissie. (2020b, oktober). *Standard Eurobarometer 93*. Europese Commissie Europa. <https://europa.eu/eurobarometer/surveys/detail/2262>
- Eurostat. (2021. 2 juni). *Mean and median income by age and sex*. <https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/submitViewTableAction.do>
- Farias, M., & Lalljee, M. (2006). Empowerment in the New Age: A Motivational Study of Autobiographical Life Stories. *Journal of Contemporary Religion*, 21 / 6, 241–256.
- Farias, M. (2013). The psychology of atheism. *The Oxford handbook of atheism*, 468-482.

- Farias, M., & Lalljee, M. (2008). Holistic individualism in the Age of Aquarius: Measuring individualism/collectivism in new age, Catholic, and atheist/agnostic groups. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 47(2), 277-289.
- Fox, J., & Rynhold, J. (2008). A Jewish and democratic state? Comparing government involvement in religion in Israel with other democracies. *Totalitarian Movements and Political Religions*, 9(4), 507-531.
- Fox, S., & Pearce, S. (2018). The generational decay of Euroscepticism in the UK and the EU referendum. *Journal of Elections, Public Opinion and Parties*, 28(1), 19-37.
- Froese, P., & Bader, C. (2008). Unraveling religious worldviews: The relationship between images of God and political ideology in a cross-cultural analysis. *The Sociological Quarterly*, 49(4), 689-718.
- Gabel, M. (1998a). Public Support for European Integration: An Empirical Test of Five Theories. *The Journal of Politics*, 60(2), 333-354.
- Gabel, M. (1998b). *Interests and Integration: Market Liberalization, Public Opinion, and European Union*. The University of Michigan Press.
- Gray, J. (2018). *Seven types of atheism*. Penguin UK.
- Hall, P. A. (2012). The economics and politics of the euro crisis. *German Politics*, 21(4), 355-371.
- Halman, L., & Draulans, V. (2006). How secular is Europe?. *The British Journal of Sociology*, 57(2), 263-288.
- Hampshire, J. (2015). Europe's Migration Crisis. *Political Insight*, 6(3), 8-11.
- Hobolt, S. B., Van der Brug, W., De Vreese, C. H., Boomgaarden, H. G., & Hinrichsen, M. C. (2011). Religious intolerance and Euroscepticism. *European Union Politics*, 12(3), 359-379.
- Hofstede, G. (2001). *Culture's consequences: Comparing values, behaviors, institutions and organizations across nations*. Sage publications.
- Hofstede, G. (2011). Dimensionalizing cultures: The Hofstede model in context. *Online readings in psychology and culture*, 2(1).
- Hooghe, L., & Marks, G. (2007). Sources of euroscepticism. *Acta Politica*, 42(2), 119-127.
- Houtman, D., & Mascini, P. (2002). Why do the Churches Become Empty, While New Age Grows? Secularization and Religious Change in the Netherlands. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 41 (3) , 455-473.
- Ivaldi, G. (2018). Contesting the EU in times of crisis: The Front National and politics of Euroscepticism in France. *Politics*, 38(3), 278-294.

- Janssen, J. H. (1991). Postmaterialism, Cognitive Mobilization and Public Support for European Integration. *British Journal of Political Science*, 21(4), 443–468.
- Kahl, S. (2005). The religious roots of modern poverty policy: Catholic, Lutheran, and Reformed Protestant traditions compared. *Archives Européennes de Sociologie/European Journal of Sociology/Europäisches Archiv für Soziologie*, 91-126.
- Kaiser, W. (2007). *Christian democracy and the origins of European Union*. Cambridge University Press.
- Kaliber, A., & Kaliber, E. (2019). From de-Europeanisation to anti-Western populism: Turkish foreign policy in flux. *The International Spectator*, 54(4), 1-16.
- Kanne, P., & Kranenburg, L.K. (2019, 23 januari). *Brexit lijkt EU-gevoel in Nederland te versterken*. I&O Research. <https://www.ioresearch.nl/actueel/brexit-lijkt-eu-gevoel-in-nederland-te-versterken/>
- Klausen, J. (2006). *The Islamic Challenge: Politics and Religion in Western Europe*. Oxford:Oxford University Press
- LeDrew, S. (2015). Atheism versus humanism: Ideological tensions and identity dynamics. *Springer, Cham*. 53-68.
- Lees, C. (2018). The ‘Alternative for Germany’: The rise of right-wing populism at the heart of Europe. *Politics*, 38(3), 295-310.
- Lubbers, M., & Jaspers, E. (2011). A longitudinal study of euroscepticism in the Netherlands: 2008 versus 1990. *European Union Politics*, 12(1), 21-40.
- Lubbers, M., & Scheepers, P. (2005). Political versus instrumental Euro-scepticism: Mapping scepticism in European countries and regions. *European Union Politics*, 6(2), 223-242.
- McLaren, L. M. (2002). Public support for the European Union: cost/benefit analysis or perceived cultural threat?. *The journal of Politics*, 64(2), 551-566.
- McLaren, L. M. (2007). Explaining Mass-Level Euro-skepticism: Identity, Interests, and Institutional Distrust. *Acta Politica*, 42(2-3): 233-251.
- Morris, A. D. 1984. *The Origins of the Civil Rights Movement*. New York: Free Press.
- MÜSİAD (1996a). Prime Minister Necmettin Erbakan’s Visit to East Asia and MÜSİAD’s Visit to Bosnia-Herzegovina. *European Journal of Turkish Studies*.
- Norris, P., & Inglehart, R. (2004). *Sacred and Secular: Religion and Politics Worldwide*. Cambridge University Press.
- Oktem, N. (2002). Religion in Turkey. *BYU Law. Review*, 2, 371-404.
- Oyserman, D., & Lee, S. W. (2008). Does culture influence what and how we think? Effects of priming individualism and collectivism. *Psychological bulletin*, 134(2), 311.

- Philpott, D. (2003). *Sovereignty*. Stanford Encyclopedia of Philosophy.
- Pirro, A. L., & Van Kessel, S. (2018). Populist Eurosceptic trajectories in Italy and the Netherlands during the European crises. *Politics*, 38(3), 327-343.
- Ramet, S. P. (2006). Thy will be done: the Catholic Church and politics in Poland since 1989. 117-147.
- Sassatelli, M. (2002). Imagined Europe: The shaping of a European cultural identity through EU cultural policy. *European journal of social theory*, 5(4), 435-451.
- Stenmark, M. (1997). What is scientism?. *Religious Studies*, 15-32.
- Taylor, C. (2007). *A secular age*. Harvard university press.
- Tropman, J. E. (1986). The “catholic ethic” Vs the “protestant ethic”: Catholic social service and the welfare state. *Social Thought*, 12(1), 13-22.
- Van der Brug, Wouter, Sara Hobolt, and Claes H. de Vreese (2009). ‘Religion and Party Choice in Europe’, *West European Politics*, 32:6, 1266–83.
- Van Middelaar, L. (2013). *The passage to Europe: how a continent became a union*. Yale University Press.
- Van Tubergen, F. (2020). *Introduction to sociology*. Routledge.
- Vasilopoulou, S. (2013). Continuity and Change in the Study of Euroscepticism: Plus ça change?. *JCMS: Journal of Common Market Studies*, 51(1), 153-168.
- Vasilopoulou, S. (2016). UK Euroscepticism and the Brexit referendum. *The Political Quarterly*, 87(2), 219-227.
- Vollaard, H. (2006). Protestantism and Euro-scepticism in the Netherlands. *Perspectives on European Politics and Society*, 7(3), 276-297.
- Weber, M. (1920). *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie: Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus. Die protestantischen Sekten und der Geist des Kapitalismus. Die Wirtschaftsethik der Weltreligion* (Vol. 1). Mohr.
- Weber, M. (1922). *Wirtschaft und Gesellschaft*. Tübingen: Mohr.
- Whitley, R. (2010). Atheism and Mental Health. *Harvard Review of Psychiatry*, 18(3), 190–194.
- Yankaya, D. (2009). The Europeanization of MÜSİAD: Political opportunism, Economic Europeanization, Islamic Euroscepticism. *European Journal of Turkish Studies. Social Sciences on Contemporary Turkey*, (9).